

अंक ६

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय)

पष्ठ भाग ।

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

अध्यक्ष - स्वाध्यायमण्डल, साहित्यवाचस्पति

प्रथम बार

संवत् २००७, शक १८७२, सन १९५१

समास

संस्कृतमें 'समास' का प्रकरण विशेष महत्त्वका है। इस समास विषयका प्रारंभ इस भागमें किया है। पाठक यदि इस भागका विशेष अभ्यास करेंगे, तो उनको समासों के साथ थोड़ासा परिचय हो जायगा।

आगेके भागोंमें यह समास-प्रकरण क्रमशः समाप्त किया जायगा।

इस भागमें जो संस्कृतके वाक्य दिये हैं, उनका विशेष अभ्यास पाठक करें, तथा फुरसतके समय उनको बारंबार पढ़ते रहें।

ऐसा करनेसे पाठकोंको बहुत लाभ हो सकता है।

स्वाध्याय-मण्डल	}	लेखक
किल्हा-पारडी (जि. सूरत)		श्रीपाद दामोदर सातवलेकर

मुद्रक और प्रकाशक
वसंत श्रीपाद सातवलेकर, बी. ए.,
भारत मुद्रणालय, स्वाध्याय-मण्डल,
'आनन्दाधन' किल्हा-पारडी, (जि. सूरत)

संस्कृत-पाठ-माला

षष्ठो भागः

पाठ १

यदि आपका इस समय तकका अभ्यास ठीक हो गया है, तो निम्नलिखित सरल संस्कृत आप समझ सकते हैं—

(१)

ततो दशरथो मिथिलामुपेयिवान् । जनकश्च पूजां कल्प-
यित्वैनमुवाच । दिष्ट्या प्राप्तोऽसि सह वसिष्ठेन । ददामि
सीतां रामायोर्मिलां लक्ष्मणाय च ।

विश्वामित्रश्चोवाच । राजन् ! सदृशो धर्मसम्बन्धो रामस्य
सीतया सह । अन्यच्च यवीयसो जनकभ्रातुः कुशध्वजस्थापि
सुताद्वयमस्ति । भरतश्चतुर्धनयोः पत्न्यर्थं सुताद्वयमपि
योग्यम् ।

वसिष्ठेनापि तदनुमतम् । जनकस्तु प्राञ्जलिरुवाच ।
धन्यं मन्ये मम कुलम् । यत उभावपि मुनिपुङ्गवौ युवाम-
स्माकं कुलसम्बन्धं सदृशं ज्ञापयतः ।

एकेनैवाह्वा चत्वारो राजपुत्राः चतसृणां राजपुत्रीणां
पाणीन् गृह्णन्तु ।

ततः सर्वाभरणभूषितां सीतां समानीयाग्नेः पुरस्तात्सं-
स्थाप्य राजा राममब्रवीत् ।

‘ मे सुतेयं सीताऽद्य तव सहधर्मचारिणी प्रतीच्छेनां
पतिव्रतां छायामिवानुगामिनीम् । ’

ततः सर्वे महर्षयः साधु साध्वित्यूचुः । लक्ष्मणं भरतं
शत्रुघ्नं च तथैव क्रमेणोर्मिलया माण्डव्या श्रुतकीर्त्या च
सह संयोजयामासुः । ते अग्निं त्रिः परिक्रम्य भार्या ऊहतुः ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्र आपृष्ट्वा रामचन्द्रमुत्तर-
पर्वतं जगाम ।

राजा दशरथोऽपि मिथिलाधिपतिं जनकं पृष्ट्वाऽयोध्या-
नगरीमाशु प्रस्थितः ।

मार्गे तु क्षत्रियविमर्दनं जामदग्न्यं रामं दशरथो ददर्श,
तदा दशरथः प्राञ्जलिर्भूत्वा ‘ अभयं देहि ’ इति तं प्राथ-
यामास ।

अनादृत्य तद्वाक्यं राममेव जामदग्न्य उवाच । पश्या-
द्यैव मे पराक्रमम् । रामोऽपि धनुः सज्ज्योक्त्योवाच ।
ब्राह्मणोऽसि त्वम् । तस्मात्ते प्राणं न हरामि ।

ततो जामदग्न्यो नहेन्द्रपर्वतं तपश्चरणं कर्तुं गतः ।
रामोऽप्ययोध्यां प्राप्तः ।

पाठ २

पाठक इस पाठको बारबार पढ़ें और कोई संदेह हुआ तो पूर्वभागमें येही वाक्य देखें । वहां येही वाक्य पदच्छेदपूर्वक दिये हैं । अब निम्नलिखित व संस्कृत पाठ पढ़िये—

हे भारत ! तस्य वेश्मनो मध्ये नातिमहत् कषाटयुक्त-
मज्ञातं भूम्याश्च समं बिलं चक्रे । पुरोचनभयादेव संवृतं मुखं
व्यदधात् । स अशुभधीस्तस्य गृहद्वारि तु सदा वसति ।

हे नृप ! ते सर्वे पाण्डवेयाः साऽऽयुधाः क्षपां तत्र
वसन्ति स्म । दिवा वनाद्धनं मृगयां चरन्ति स्म च ।

हे राजन् ! पुरोचनं वञ्चयन्तोऽविश्वस्ता विश्वस्तवदतुष्टा-
स्तुष्टवत्परमविस्मिता ऊषुः ।

तस्मात्खनकसत्तमाद्विदुरामात्यादन्यत्र नगरवासिनो
नरा एनान्नान्वबोधन्त । परिसंवत्सरोपितान्सुमनसस्ता-
न्दद्वा विश्वस्तानि च संलक्ष्य पुरोचनो हर्षं चक्रे ।

तथा पुरोचने हृष्टे अथ कौन्तेयो धर्मविद्युधिष्ठिरो भीम-
सेनार्जुनावुभौ यमौ च प्रोवाच ।

इसको बारबार पढ़नेसे पाठक सुगमताके साथ समझ सकते हैं । इसमें कोई कठिनाई नहीं है । जो वाक्य नहीं समझा है वह पुनः पुन पढ़ने और विचार करनेसे समझमें ला जायगा । यदि किसी स्थानपर संदेह हुआ तो पूर्व भागमें देख लें । वहां येही वाक्य पदच्छेदपूर्वक दिये हैं, इसलिये

उनको देखनेसे सब संदेह निवृत्त हो सकते हैं। पाठक इसी प्रकार अपनी बुद्धि खलाते रहेंगे तो उनका प्रवेश संस्कृत भाषामें अति शीघ्र हो जायगा।

अब निम्नलिखित प्रश्नोंका उत्तर संस्कृतमेंही दीजिये—

- १ दशरथः कुत्र उपेयिवान् ?
- २ दशरथं दृष्ट्वा जनकः किं अवदत् ?
- ३ तदा विश्वामित्रः किं अब्रवीत् ?
- ४ राजपुत्राः कासां पाणिग्रहणं अकुर्वन् ?
- ५ सीतां अप्रेः पुरस्तात्संस्थाप्य राजा किं अब्रवीत् ?
- ६ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रः कुत्र गतः ?
- ७ दशरथोऽपि कां नगरीं प्रस्थितः ?
- ८ मार्गे दशरथः कं ददर्श ?
- ९ तं दशरथः किं अब्रवीत् ?
- १० जामदग्न्येन रामेण किं उक्तम् ?
- ११ तदा रामचन्द्रेण किं कृतम् ?
- १२ जामदग्न्यः रामः कुत्र गतः ? किं कर्तुं गतः ?

इन प्रश्नोंके उत्तर पाठक संस्कृतमेंही दें। यदि कुछ कठिनता प्रतीत हुई तो पूर्व पाठ देख लें। इस पाठमें प्रारंभमें जो पारय दिये हैं, उनको देखने-लेही इन प्रश्नोंके उत्तर स्वयं दिये जा सकते हैं।

पाठ ३

इकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्दोंके रूप निम्नालिखित रीतिसे होते हैं-

१ वारि -- जल

(हे) वारि (हे) जल

२ वारि -- जलको

३ वारिणा -- जलसे

४ वारिणे -- जलके लिये

५ वारिणः -- जलसे

६ ,, -- जलका

७ वारिणि -- जलमें

संस्कृत-वाक्य ।

१ तत्र कूपे वारि अस्ति । २ सः वृषभः वारि तत्र पिबति । ३ अहं वारिणा स्नानं करोमि । ४ सः वारिणे कूपं गच्छति । तस्मात् वारिणः सः मण्डूकः अत्र आगच्छति । ५ तस्य वारिणः वर्णं पश्य ।

भाषा-वाक्य ।

१ उस कूपमें जल है । २ वह बैल जल वहां पीता है । ३ मैं जलसे स्नान करता हूं । ४ वह जलके लिये कूपके पास जाता है । ५ उस जलसे वह मेंढक यहां आता है । ६ उस जलका रंग देख ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

तव गृहे मध्वकस्य उपरि मया तव पुस्तकं स्थापितं अस्ति । तव पुत्रः अश्वं कदा आरोहति इति त्वं जानासि ।

किम् ? शत्रून् निहत्य एव राज्यं प्राप्तुं शक्यं अस्ति न अन्यथा । यदा उपासनया ईश्वरस्य प्रसादः भवति तदा एव शाश्वतं सुखं भवति, इति निश्चयः एव अस्ति । यदा दशरथः अयोध्यायां राज्यं अकरोत् तदा तस्मिन् राष्ट्रे दुष्टः पापी चौरः वा न आसीत् । तत्र सर्वः अपि जनः सुखपूर्णः मुदितः ईश्वरभक्तः च आसीत् ।

यथा मृपकः वस्त्रं खादति तथा एव अन्नं अपि खादति एव । यथा मानवः जलं पिबति तथा रसं अपि पिबति एव । नः मनुष्यः आपणं गत्वा आम्रं सदा आनयति खादति च । सः सदा एव आम्रं खादति परन्तु कदाचित् अपि पुस्तकं न पठति । तस्मात् नगरात् त्वं कदा अत्र आगतः ?

यः मनुष्यः इन्द्रियाणि संयम्य ज्ञाननाशकं पापविचारं त्यजति सः एव महात्मा इति उच्यते । ऋषिः मन्त्रविचारं करोति, मुनिः मौनं धारयति, महर्षिः तपः करोति, मनुष्यः भोजनं करोति, योगी योगं आचरति ।

यदा वृक्षं कपिः आरोहति तदा त्वं किं करोषि ? कपिः मनुष्यवत् एव सर्वं व्यवहारं करोति, परन्तु सः पठनं मननं विचारं च कर्तुं न समर्थः भवति ।

वारिष्ठा क्षारं जलं भवति, कूपे मधुरं जलं भवति । नदी-जलं कदाचित् क्षारं कदाचित् मधुरं अपि भवति ।

पाठ ४

मम कूपस्य जलं अतीव मधुरं अस्ति, न तथा तव
 कूपस्य । पुण्यकर्मकर्ता जनः स्वर्गं गच्छति न तथा पाप-
 कर्मकर्ता मनुष्यः । अतः त्वं धर्मस्य एव आचरणं कुरु ।
 कदाचित् अपि धर्मस्य विरोधकं पापं न कुरु ।

तव गुरोः गृहं कुत्र अस्ति कदा च सः तत्र भवति ?
 मम गुरोः गृहं पुण्यनगरे संस्कृतपाठशालासमीपं एव
 अस्ति । स तत्र प्रातः सायं च भवति एव । दिवसस्य मध्य-
 ममये न भवति । संस्कृतपाठशालां गत्वा शिष्यान् व्याकरणं
 पाठयति ।

यदा मनुष्यः प्राणं धनं च त्यक्त्वा स्वराष्ट्रार्थं युद्धं करोति,
 तदा एव विजयं प्राप्नोति । सर्वस्वत्यागेन विना विजयः
 अशक्यः एव अस्ति ।

युद्धसमये दुन्दुभिः शब्दं करोति, सैनिकः धावति, वीरः
 शस्त्रं गृहीत्वा अग्रे भवति । एवं सर्वत्र वीर्यं शौर्यं च भवति ।
 तेन विजयः भवति ।

ये वाक्य पाठक पत्र और इस प्रकार अनेक वाक्य करते रहें । यह
 अच्छा होगा यदि पाठक विविध वाक्य बनाकर कागजपर लिखते रहेंगे ।
 जो जो शब्द आगये हैं उनका उपयोग करके अनेकानेक वाक्य बनानेसे
 संस्कृतमें अति शीघ्र गति हो सकेगी है ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अथ वृद्धस्य राज्ञः दशरथस्य एषा मतिः बभूव, यत् जीवति मयि रामः कथं राजा स्यात् । २ तं च समुदितैः गुणैः युक्तं समीक्ष्य, सचिवैः सार्धं निश्चित्य च तस्य यौवराज्यं अमन्यत । ३ नानानागरिकान् पृथग्जानपदान् अपि समानिनाय । ४ ततः सर्वां परिपदं आमन्त्र्य वसुधाधिपः उवाच । ५ कृत्स्नस्य लोकस्य हितं चरत एव मम इदं शरीरं जरितं, अतः विश्रान्तिं अभिरोचये ।

भाषा-वाक्य ।

१ अब वृद्ध राजा दशरथकी यह बुद्धि हुई, कि [जीवति मयि] मेरे जीवित रहते हुए ही राम कैसे राजा होवे ? २ उसको श्रेष्ठ गुणोंसे युक्त देखकर और मन्त्रियोंके साथ निश्चय कर, उसके यौवराज्यका निश्चय किया । ३ नाना प्रकारके नागरिक और पृथक् पृथक् [जानपदान्] देशोंके जन [अपि] भी [समानिनाय] बुलाये । ४ पश्चात् सब [परिपदं] सभाको आमंत्रण देकर [वसुधा-अधिपः] राजा बोले । ५ [कृत्स्न] सब लोगोंका हित करते हुए ही मेरा यह शरीर [जरितं] बुढ़ा हो गया, इसलिये विश्रान्ति लेना [अभिरोचये] चाहता हूँ ।

पाठ ५

१ श्रेष्ठः हि मम आत्मजः सर्वैः गुणैः । प्रातः यौवराज्ये
तं नियोक्ता अस्मि, तद् अनुमन्यताम् । २ ते अपि तं
ऊचुः । नृपते ! ते सुतस्य बहवः कल्याणगुणाः । धर्मज्ञः,
सत्यसन्धः, शीलवान्, अनसूयकः हि असौ । ३ विजिते-
न्द्रियः अपि सन् स्वजनवत् पौरान् नित्यं कुशलं पृच्छति ।
४ नास्ति तस्य प्रसादः क्रोधश्च कदाचन निरर्थकः । ५
तस्मात् सर्वशत्रुदमनं इमं यौवराज्यस्थं वयं अपि द्रष्टुं
इच्छामः ।

भाषा-वाक्य ।

१ श्रेष्ठही है मेरा (आत्म-जः) पुत्र सब गुणोंसे ।
प्रातःकाल यौवराज्यमें उसको नियुक्त करनेवाला हूँ, उसके
लिये अनुमति दें । २ वे भी उसे बोले । हे राजा ! तेरे
(सुतस्य) पुत्रके बहुत कल्याणमय गुण हैं । (असौ) यह
धर्म जाननेवाला, सत्य (संध) प्रतिज्ञा करनेवाला, शीलवान्
तथा (अन्-असूयकः) अनिन्दक है । ३ जितेन्द्रिय (सन्)
होता हुआ भी, अपने जनोंके समान (पौरान्) पुरवासि-
योंसे नित्य कुशल पूछता है । ४ नहीं है उसकी (प्रसादः)
प्रसन्नता और क्रोध (कदाचन) कभी भी निरर्थक । ५
इसलिये हम भी सब शत्रुओंका दमन करनेवाले इस रामको
यौवराज्यपर (स्थं) बैठा हुआ देखना चाहते हैं ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

६ तदा राजा दशरथः प्रत्युवाच । ७ अहो ! प्रीतः
 अस्मि । रामस्य यौवराज्याय सर्वं एव उपकल्पताम् । ८
 भोः सुमन्त्र ! अत्र रामः शीघ्रं आनीयताम् ९ सः अपि तथा
 इति उक्त्वा रामं तत्र आनयान्चक्रे । १० रामः प्राञ्जलिः
 प्रणतः पितुः अन्तिके अभिप्रेत्य स्वं नाम श्रावितवान् । ११
 पितुः चरणौ च ववन्दे । तदा राजा तं इदं वचः उवाच ।
 १२ सदृश्यां पत्न्यां उत्पन्नः गुणज्येष्ठः आत्मजः असि,
 तत्मात् यौवराज्यं अवाप्नुहि । १३ हे पुत्र ! ते स्नेहात्
 हितं वक्ष्यामि ।

भाषा-वाक्य ।

६ तब राजा दशरथ उत्तर देने लगा । ७ अहो ! मैं सन्तुष्ट
 हूँ । रामके यौवराज्यके लिये सबही सिद्धता होवे । ८ हे सुमन्त्र !
 यहाँ रामको लाओ । ९ उसने भीठीक ऐसा कहकर रामको
 वहाँ पहुँचा दिया । १० रामने (प्राञ्जलिः) हाथ जोड़
 (प्र-नतः) नम्रभावसे (पितुः) पिताके (अन्तिके) पास
 (अभिप्रेत्य) जाकर अपना नाम [श्रावितवान्] सुनाया ।
 ११ पिताके चरणोंकी वन्दना की । तब राजा उसे यह
 वचन बोला । १२ तू सदृश धर्मपत्नीमें उत्पन्न, गुणोंसे श्रेष्ठ
 पुत्र है, इसलिये यौवराज्यको प्राप्त हो । १३ हे पुत्र ! तेरे
 स्नेहसे कल्याणका उपदेश करता हूँ ।

पाठ ६

संस्कृत-वाक्यानि ।

जितेन्द्रियः भव । कामक्रोधसमुत्थितानि व्यसनानि त्यज-
स्व । यः पराक्षया तथा प्रत्यक्षया अपि वृत्त्या मेदिनीं पाल-
यति, तस्य मित्राणि नन्दन्ति ।

भाषा वाक्य ।

जितेन्द्रिय हो । काम और क्रोधसे उत्पन्न व्यसन छोड़
• दो । जो अप्रत्यक्ष तथा प्रत्यक्ष (वृत्त्या) वृत्तसे (मेदिनी)
पृथिवीका पालन करता है, उसके मित्र आनन्दित होते हैं ।

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः राज्यकर्मणः ।

अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ १ ॥

अन्वयः -- यदा राजानः धनुषः राजकर्मणः निवृत्ताः अथ
विप्राणां मध्यात् उदारधीः जिष्णुः उदतिष्ठत् ।

अर्थ -- जब राजे धनुष्यको सज्य करनेके कर्मसे निवृत्त
हुए, तब विप्रोंके बीचमेंसे उदार बुद्धिवाला [जिष्णुः]
अर्जुन उठा । [म. भा. आदि. अ. १९०]

उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।

दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २ ॥

अन्वयः -- इन्द्रकेतुसमप्रभं पार्थ संप्रस्थितं दृष्ट्वा विप्र-
मुख्याः अजिनानि विधुन्वन्तः उदक्रोशन् ।

अर्थ -- [इन्द्रकेतु] बादलसमान तेजस्वी अर्जुनको [संप्र-
स्थितं] जाते देखकर मुख्य ब्राह्मण [अजिनानि] चर्म [वि-
धुन्वन्तः] कंपाते हुए [उदक्रोशन्] कोलाहल मचाने लगे ।

केचिदासीन्विमनसः केचिदासन्मुदान्विताः ।

आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३ ॥

अन्वयः -- केचित् विमनसः आसन्, केचित् मुदान्विताः
आसन्, केचित् निपुणाः बुद्धिजीविनः परस्परं आहुः ।

अर्थ -- कोई कोई [विमनसः] दुःखी [आसन्] हुए,
[केचित्] कोई [मुदा-अन्विताः] आनंदयुक्त हुए, कोई
निपुणतायुक्त बुद्धिजीवी विप्र परस्पर बोलने लगे ।

पाठ ७

यत्कर्णशल्यप्रमुखैः क्षत्रियैर्लोकविश्रुतैः ।

नानतं बलवद्भिर्है धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४ ॥

तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा ।

बटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५ ॥

(म. भा. आदि. अ. १९०)

अन्वयः— यत् कर्णशल्यप्रमुखैः लोकविश्रुतैः धनुर्वेद-
परायणैः बलवद्भिः क्षत्रियैः न आनतं, हे द्विजाः ! तत्
धनुः हि कथं अकृतास्त्रेण, प्राणतः दुर्बलीयसा बटुमात्रेण तु
सज्यं कर्तुं शक्यम् ?

अर्थ— जो कर्ण शल्य आदि लोकप्रसिद्ध धनुर्वेदप्रवीण
बलवान् क्षत्रियोंने नहीं (आनतं) नमाया, हे द्विजो ! वह
धनु कैसे (अकृत-अस्त्रेण) जिसने अस्त्रमें परिश्रम किया
नहीं, ऐसे शक्तिसेही दुर्बल (बटुमात्रेण) बालकने ही सज्य
करनेके लिये शक्य है ?

अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।

कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६ ॥

अन्वयः— चापलात् अपरीक्षिते अस्मिन् कर्मणि असांसिद्धे
सर्वराजसु ब्राह्मणाः अवहास्याः भविष्यन्ति ।

अर्थ— चपलतासे (अपरीक्षिते) अनजाने इस कर्ममें
(असांसिद्धे) सिद्धि न मिलनेपर सब राजाओंमें ब्राह्मण

हैंसिके योग्य बन जायेंगे ।

यद्येप दर्पाद्वर्पाद्वाऽप्यथ ब्राह्मणचापलात् ।

प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ७ ॥

अन्वयः— यदि एषः दर्पात् हर्पात् वा अपि अथ ब्राह्मण चापलात् धनुः आयन्तुं प्रस्थितः, वार्यतां, साधु मा गमत् ।

अर्थ— यदि यह (दर्पात्) अहङ्कारसे, हर्पसे अथवा ब्राह्मणोंकी चपलतासे धनुष्य (आयन्तुं) झुकानेको (प्रस्थितः) जा रहा है, इसको (वार्यतां) रोको, भला न जाय ।

ब्राह्मणाः ऊचुः ।

नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।

न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥ ८ ॥

अन्वयः— ब्राह्मणाः ऊचुः— अवहास्याः न भविष्यामः लाघवं आस्थिताः च न, लोके महीक्षितां विद्विष्टतां च न गमिष्यामः ।

अर्थ— ब्राह्मण बोले कि, हम हंमनेयाग्य नहीं होंगे, लघुत्वको (आस्थिताः) प्राप्त नहीं होंगे । तथा लोके (महीक्षितां) राजाओंके द्वेषको नहीं प्राप्त होंगे ।

समास

अब इस पाठके श्लोकोंमें आये समासोंका विवरण देखिये—

१ उदारधीः= उदारा धीः बुद्धिः यस्य सः (उदार बुद्धि जिसकी वह)

२ विप्रमुख्याः = विप्रेषु मुख्याः [ब्राह्मणोंमें मुख्य]

३ इन्द्रकेतुसमप्रभः = इन्द्रस्य केतुः इन्द्रकेतुः मेघः ।
इन्द्रकेतोः समा इन्द्रकेतुसमा । इन्द्रकेतुसमा प्रभा यस्य
सः । [जिसकी प्रभा इन्द्रकेतुके अर्थात् मेघके समान है]

४ बुद्धिजीविनः = बुद्धिभिः जीवन्ति इति बुद्धि-
जीविनः । [बुद्धिसे जीनेवाले]

५ लोकविश्रुतः = लोके विश्रुतः [लोकमें प्रसिद्ध]

६ धनुर्वेदपरायणः = धनुषः वेदः धनुर्वेदः । धनुर्वेदे
परायणः धनुर्वेदपरायणः [धनुर्वेदमें प्रवीण]

७ अपरीक्षितं = न परीक्षितं अपरीक्षितं (अनजाना
हुआ)

पाठक इन समासोंका अभ्यास करें और अर्थके अनुसार समास
खोलनेका शान प्राप्त करें । समास षट् संस्कृतमें ही खोजे जाते हैं । इस
अभ्याससे पाठकोंकी गति संस्कृतमें अति दीप्त होगी ।

वाचनपाठः ।

तव गुरोर्गृहं कुत्राऽस्ति ? कदा च स तत्र भवति ? मम
गुरोर्गृहं पुण्यनगरे संस्कृत-पाठशाला-समीपमेवाऽस्ति । स
तत्र प्रातः सायं च भवत्येव । दिवसस्य मध्यसमये तत्र स
न भवति । संस्कृत-पाठ-शालां गत्वा शिष्यान् व्याकरणं
पाठयति ।

पाठ ८

पिछले चार पाठोंमें ओ संस्कृत वाक्य दिये हैं, उनके संधि बनाकर यहाँ वाक्य दिये जाते हैं। संस्कृत श्लोकोंके अन्वयके संधि भी यहाँ ही पाठक देखेंगे। यदि पिछले दो पाठ हो चुके हैं, तो यह पाठ बिना कष्ट समझमें आ जायगा—

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

अथ वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्यैषा मतिर्वभूव यजीवति
मयि रामः राजा कथं स्यात् । तं च समुदितैर्गुणैर्युक्तं
समीक्ष्यं, सचिवैः सार्धं निश्चित्य च, यौवराज्यममन्यत ।
नानानागारिकान् पृथग्जनपदानपि समानिनाप ।

ततः सर्वा परिपदमामन्त्र्य वसुधाधिप उवाच । कृत्स्नस्य
लोकस्य हितं चरत एव ममेदं शरीरं जरितमतो विश्रान्तिम-
भिरोचये । श्रेष्ठो हि ममात्मजः सर्वैर्गुणैः । प्रातर्यौवराज्ये तं
नियोक्ताऽसि । तदनुमन्यताम् । इति ।

तेऽपि तमूचुः । नृपते ! तेऽमुतस्य बहवः कल्याणगुणाः ।
धर्मज्ञः सत्यसन्धः शीलवाननघ्नयको हसौ । विव्रितेन्द्रियोऽ-
पि सन्स्वजनवत्पौरान् नित्यं कुशलं पृच्छति । नास्ति तस्य
प्रसादः क्रोधश्च कदाचन निरर्थकः । तस्मात्सर्वे शत्रुदमन-
मिमं रामं यौवराज्यस्यं वयमपि द्रष्टुमिच्छामः । इति ।

तदा राजा दशरथः प्रत्युवाच । अहो ! प्रीतोऽस्मि ।
 रामस्य यौवराज्याय सर्वमेवोपकल्पयताम् । भोः सुमंत्र !
 अत्र रामः शीघ्रमानीयताम् ।

सोऽपि तथेत्युक्त्वा रामं तत्रानयांचक्रे । रामः प्राञ्जलिः
 प्रणतः पितुरन्तिकेऽभिप्रेत्य स्वं नाम श्रावितवान् । पितुश्च-
 रणौ च ववन्दे । तदा राजा तमिदं वच उवाच ।

सदृश्यां पत्न्यामुत्पन्नो गुणज्येष्ठ आत्मजोऽसि । तस्मा-
 द्यौवराज्यमवाप्नुहि । हे पुत्र ! स्नेहाद्वितं वक्ष्यामि । जिते-
 न्द्रियो भव । कामक्रोधसमुत्थितानि व्यसनानि त्यज । यः
 परोक्षया तथा प्रत्यक्षयाऽपि वृत्त्या मेदिनीं पालयति, तस्य
 मित्राणि नन्दन्ति ।

अब श्लोकोके पाठका सखिप्रमेत सस्कृत देखिये—

यदा राजानो धनुषः सज्यकर्मणो निवृत्ता, अथ विप्राणां
 मध्यादुदारधीर्जिष्णुरुदतिष्ठत् । इन्द्रकेतुसमग्रं पार्थ संग्र-
 स्थितं दृष्ट्वा विप्रमुख्या अजिनानि विधुन्वन्त उदक्रोशन् ।

केचिद्दिमनस आसन्, केचिन्मुदिता आसन्, केचिन्नि-
 पुणा बुद्धिजीविनः परस्परमाहुः ।

पाठ ९

यत्कर्णशूल्यप्रमुखेलोकविश्रुतैर्धनुर्वेदपरायणैर्बलवद्भिः क्षत्रि-
यैर्नानतं, हे द्विजाः ! तद्धनुर्हि कथमकृतास्त्रेण प्राणतो
दुर्बलीयसा बहुमात्रेण तु सज्यं कर्तुं शक्यम् ? चापलादपरी-
क्षितेऽस्मिन् कर्मण्यसंसिद्धे सर्वराजसु ब्राह्मणा अवहास्या
भविष्यन्ति । यद्यपि दर्पाद्दर्षाद्वाऽप्यथ ब्राह्मणचापलाद् रा-
यन्तुं प्रस्थितो, वार्यतां, साधु मा गमत् ।

ब्राह्मणा ऊचुः, अवहास्या न भविष्यामो, लाघवमास्थि-
ताश्च न, लोके महीक्षितां विद्विष्टतां च न गमिष्यामः ।

चारों पाठों का साठ संस्कृत यह है । इसमें संधि बना दिये हैं । पाठक
दोचार बार पढ़ेंगे तो उनके मनमें सबका अर्थ आ सकता है । तथापि किसी
स्थानका अर्थ समझमें न आगया, तो वह वाक्य पिछले पाठोंमें देख सकते
हैं, ऐसा करनेसे सब शंका निवृत्त हो जायगी । अब यहाँ कुछ सन्धि छोड़
कर बतावे हैं ।

राज्ञो दशरथस्य—राज्ञः दशरथस्य ।

दशरथस्यैषा—दशरथस्य एषा ।

गुणैर्युक्तं—गुणैः युक्तं ।

पृथग्ज्ञानपदान्—पृथक् ज्ञानपदान् ।

विजितोन्द्रियोऽपि--विजितेन्द्रियः अपि ।

प्रीतोऽस्मि—प्रीतः अस्मि ।

प्रत्यक्षयाऽपि—प्रत्यक्षया अपि ।

जब संस्कृत वाक्योंके अर्थ संस्कृतमें ही देते हैं ।

१ वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्यैषा मतिर्बभूव = जरठस्य
नृपतेर्दशरथस्यैषा बुद्धिः सञ्जाता ।

२ तं च समुदितैर्गुणैर्युक्तं समीक्ष्य, सचिवैः सार्धं निश्चित्य
च, तस्य यौवराज्यममन्यत = तं च शोभनैः शुभगुणैर्म-
ण्डितं दृष्ट्वा, मन्त्रिभिः सह निश्चयं कृत्वा च, तस्य युवराज-
पदामिषेचनममन्यत ।

३ ते सुतस्य बहवः कल्याणगुणाः = तव पुत्रस्य
अनेकाः शोभना गुणाः सन्ति ।

४ अहो ! प्रीतोऽस्मि = अहो ! संतुष्टोऽस्मि ।

५ यदा राजानो धनुषः सज्यकर्मणो निवृत्ताः =
यस्मिन् काले क्षात्रिया धनुष्यस्य सज्यकरणप्रयत्नात् परावृत्ताः ।

६ तदा विप्राणां मध्यादुदारधीर्जिष्णुरुदतिष्ठत् =
तस्मिन् काले ब्राह्मणानां मध्यादुदारबुद्धिरर्जुन उत्थितवान् ।

पाठक ये वाक्य बारबार पढ़ें । संस्कृतकाही अर्थ संस्कृतमें कैसा दिया
जाता है और वह कैसा सुगम होता है, यह देखें और अनुभव करें । इसको
पाठक बहुत बार पढ़ें । बहुत बार पढ़नेसे ही बहुत लाभ होगा ।

पाठ १०

इस पाठमें निम्नलिखित शब्द स्मरण कीजिये। ये अकारान्त पुर्णिग शब्द हैं। इनके रूप पाठक बना सकते हैं—

शब्दार्थ ।

अंशः—भाग	कालः—समय
स्नेहः—मित्रता	अकालः—अयोग्य समय
अभ्यासः—अभ्यास	विरोधः—विरोध, झगडा
वेदः—वेद	कालज्ञः—समय जाननेवाला
जनः—मनुष्य	जलदः—मेघ, बादल
उदयः—उदय	आतपः—धूप, सूर्यकिरण
समुद्रः—सागर	क्रमः—क्रम
क्रोधः—क्रोध, गुस्सा	पराक्रमः—पराक्रम
दण्डः—दण्ड	विक्रमः—पराक्रम
कर्णः—कान	करः—हाथ

इन शब्दोंके विभक्तियोंके रूप आप पूर्व बतायी रीतिसे बना सकते हैं। अब ये शब्द पढ़िये।—

संस्कृत-वाक्यानि ।

सः महाबाहुः भीमः गदां गृहीत्वा युद्धाय गतः । स महाबाहुर्भीमो गदां गृहीत्वा युद्धाय गतः = वह महाबाहु भीम गदा लेकर युद्धके लिये गया ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अयं अध्ययनस्य कालः सञ्जातः । २ गच्छ स्वकीयं स्थानं, पुस्तकं गृहीत्वा अभ्यासं कुरु । ३ कारणं विना तेन सह विरोधं मा कुरु । ४ सः सूर्यस्य आतपे भ्रमणं करोति । ५ विक्रमयुक्तस्य क्षत्रियस्य सर्वत्र यशः भवति । ६ आकाशे इदानीं जलदः नास्ति, अतः अद्य वृष्टिः न भविष्यति । ७ अद्य प्रातः यदा सूर्यस्य उदयः जातः, तदा एव त्वया एतत्कर्म कृतम् । ८ दण्डेन सर्पं हन्मि । ९ समुद्रस्य जलं धारं भवति तथा तडागस्य जलं धारं न भवति । १० क्रोधं कदापि मा कुरु ।

भाषा-वाक्य

१ यह पढ़नेका समय हुआ है । २ जा अपने स्थानपर, पुस्तक लेकर अभ्यास कर । ३ कारणके बिना उसके साथ झगडा न कर । ४ वह सूर्यकी भूपर भ्रमण करता है । ५ पराक्रमी क्षत्रियका सर्वत्र यश होता है । ६ आकाशमें अब मेघ नहीं है, इसलिये वर्षा नहीं होगी । ७ आज सपेरे जब सूर्यका उदय हुआ तब ही तूने यह कर्म किया । ८ दण्डसे सापको मारता हूं । ९ मागरका जल खारा होता है, वैसा तालाबका जल खारा नहीं होता है । १० गुस्सा कभी न कर ।

पाठ १

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स जनः यथा कर्णेन शृणोति, तथा त्वं अपि शृणोषि । २ मम एव सनातनः अंशः जीवलोके जीवभूतः । ३ अस्मिन् मम सहोदरस्नेहः अस्ति एव । ४ विद्याभ्यासेन एव मनुष्यस्य उद्धारः भवितुं शक्यः, न अन्यथा । ५ कालज्ञः यथाकालं पुरुषार्थं करोति । ६ धर्मज्ञस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य हस्तिनापुरे कदा शासनं आसीत् ? ७ मन्त्रज्ञं मन्त्रिवरं आहूय राजा किं करोति ? ८ यत्र गुरुः वसति, तत्र अधुना गच्छ ।

भाषा-वाक्य

१ वह मनुष्य जैसा कानसे सुनता है वैसा तू भी सुनता है । २ मेरा ही सनातन अंश जीवलोकमें जीव बना है । ३ इसमें मेरा (सह-उदर) एक पेटसे जन्म होनेकी मित्रता है ही । ४ विद्याभ्याससे ही मनुष्यका उद्धार होना शक्य है, नहीं दूसरे प्रकारसे । ५ समय जाननेवाला योग्य कालमें पुरुषार्थ करता है । ६ धर्म जाननेवाले राजा युधिष्ठिरका (हस्तिनापुरे) देहलीमें कब राज्यशासन था ? ७ विचार जाननेवाले मंत्रिश्रेष्ठको बुलाकर राजा क्या करता है ? ८ जहां गुरु रहता है, वहां अग जा ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

९ तत् भाषणं श्रुत्वा नारदप्रमुखाः सर्वे अपि मुनयः तत्र नैव स्थिताः । १० तस्य युद्धस्य अन्ते तव पुत्रः कुत्र गतः ? ११ कुलस्य यशोवर्धनः एक एव वीरः पुत्रः श्रेयान् भवति, न तु कुलघातिनः अतः पुत्राः । १२ स तथा इति उक्त्वा युद्धाय प्रवृत्तः । १३ तस्मात् यज्ञात् निर्मलं यशः सर्वत्र प्रसृतम् । १४ त्वं पायसं पीत्वा पुष्टः भवसि किम् ? १५ यदा चैत्रः मासः भवति, तदा घर्मः अधिकः एव अस्मिन् देशे भवति । १६ यदा राजपुत्रस्य जन्म भवति, तदा अत्र महान् उत्सवः भवति ।

भाषा-वाक्य

९ वह भाषण सुनकर नारद आदि सब मुनि वहाँ नहीं रहे । १० उस युद्धके अन्तमें तेरा पुत्र कहाँ गया ? ११ कुलका यश बढ़ानेवाला एकही वीर पुत्र श्रेयस्कर होता है, परन्तु कुलघातक सैकड़ों पुत्र नहीं । १२ वह ठीक ऐसा कहकर युद्धके लिये प्रवृत्त हुआ । १३ उस यज्ञसे निर्मल यश सर्वत्र फैला । १४ तू पायस पीकर पुष्ट होता है क्या ? १५ जब चैत्र महिना होता है, तब गर्मी अधिक ही इस देशमें होती है । १६ जब राजपुत्रका जन्म होता है, तब यहाँ बड़ा उत्सव होता है ।

पाठ १२

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ मंथरा तु अयोध्यां पुरीं सर्वशृङ्गारैः उद्भासितां,
 उच्छ्रितध्वजमालिनीं दृष्ट्वा, परं विस्मयं आगता । २ सा
 अदूरस्थितां धात्रीं पप्रच्छ । ३ धात्री तु हर्षेण विदीर्य-
 माणा इव रामस्य यौवराज्याभिषेकवृत्तान्तं मंथरायै आचक्षे ।
 ४ श्रुतमात्रेण तु धात्र्याः वचनेन क्षिप्रं अमर्षिता कुब्जा
 मंथरा । ५ क्रोधेन दह्यमाना इव पापदर्शिनी, मंथरा शयानां
 एव कैकेयीं गत्वा इदं अब्रवीत् ।

भाषा-वाक्य

१ मंथरा तो अयोध्या नगरीको सब (शृंगारैः) सजा-
 चटोसे (उद्भासितां) तेजस्वी (उच्छ्रित) ऊँचे किये हुये
 (ध्वजमालिनीं) झंडोंकी मालासे युक्त देखकर, बड़े (वि-
 स्मयं) आश्चर्यको प्राप्त हो गई । २ उसने समीप स्थित
 दाईसे (पप्रच्छ) पूछा । ३ दाई तो हर्षसे फट जानेके
 समान होकर रामके यौवराज्याभिषेकका वृत्तांत मंथरासे
 कहने लगी । ४ सुनते ही दाईके वचनसे (क्षिप्रं) तत्काल
 (अमर्षिता) क्रोधित हुई (कुब्जा) टेढ़ी मंथरा । ५ क्रोधसे
 जली हुईके समान पापी मंथरा सोनेवाली कैकेयीके पास
 जाकर यह बोली ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

६ उत्तिष्ठ मूढे ! शेषे किं ? भयं अभिवर्तते त्वाम् ।
 ७ दशरथः यौवराज्ये रामं अभिषेक्ष्यति । सा अहं अनलेन
 दक्षमाना इव अस्मि, तव हितार्थं अत्र आगता । ८ हे
 महिषि ! कथं त्वं राजघर्माणां उग्रत्वं न अवबुध्यसे ?
 ९ तव भर्ता दशरथः त्वयि अनर्थकं सान्त्वं प्रयुञ्जानः अपि
 अद्य कौसल्यां अर्थेन एव योजयिष्यति । १० ते भरतं
 वन्धुषु अपवाह्य श्वः प्रभाते रामं निष्कण्टके राज्ये स्थाप-
 यिता । ११ हे कैकेयी ! सा त्वं आत्मनः हितं कुरु इदानी-
 म् । त्रायस्व आत्मानं पुत्रं भरतं मां च ।

भाषा-वाक्य

६ उठ मूर्ख ! सोती है क्यों ? भय आया है तेरे प्रति ।
 ७ दशरथ यौवराज्यपर रामको अभिषेक करेगा । वह मैं
 (अनलेन) अग्निसे जली हुईके समान हुई हूँ, तेरे हितके
 लिये यहाँ आयी हूँ । ८ हे रानी ! कैसे तू राजनीतिका
 उग्रत्व नहीं जानती ? ९ तेरा पति दशरथ तेरे लिये निरर्थक
 शांतिका भाषण (प्रयुञ्जानः) करनेवाला आज कौसल्याको
 धनसे ही संयुक्त करेगा । १० तेरे भरतको भाइयोंके पास
 भेजकर कल प्रातःकाल रामको निष्कण्टक राज्यमें स्थापन
 करेगा । ११ हे कैकेयी ! वह तू अपना हित कर अब ।
 रक्षा कर अपनी, पुत्र भरतकी और मेरी ।

पाठ १३

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ हर्षपूर्णा शयनात् उत्थिता कैकेयी इदं अत्रवीत् ।
 २ मंथरे ! इदं तु मह्यं त्वया परमं प्रियं आख्यातम् । ३ न
 अहं रामे वा भरते वा विशेषं उपलक्ष्ये । ४ मंथरा तु तदा
 दुःखिता, एनां कैकेयी उवाच च । ५ बालिशे ! किमथ
 अस्थाने हर्षं कृतवती असि ? शोकसागरस्य मध्यगतां अपि
 आत्मानं न अवबुध्यसे ? ६ सुभगा किल कौसल्या, यस्याः
 पुत्रः यौवराज्ये अभिषेक्ष्यते । तां एव कौसल्यां इदानीं
 दासीवत् त्वं उपस्थास्यसि । ७ ते पुत्रः अपि रामस्य दास्यं
 कुर्यात् ।

भाषा-वाक्य

१ हर्षसे परिपूर्ण होकर शयनसे उठी कैकेयी यह बोली ।
 २ मंथरे ! यह तो मेरे लिये तूने परम प्रिय कहा । ३ नहीं
 मैं राममें अथवा भरतमें विशेष भेद देखती हूँ । ४ मंथरा
 तो तब दुःखी हुई, इस कैकेयीसे बोली । ५ मूढ़े ! क्यों
 (अस्थाने) अयोग्य स्थानमें हर्ष करती ? शोकसमुद्रके
 मध्यमें पहुँचती हुई, अपने आपको भी नहीं जानती ?
 ६ भाग्यवान् निश्चयसे कौसल्या है, जिसका पुत्र यौवराज्यपर
 अभिषिक्त होगा । उसी कौसल्याके पास अब दासीके समान
 तू रहेगी । ७ तेरा पुत्र रामका दास्य करेगा !

समास

अब इस पाठमें कुछ समास देखिये—

- १ अदूरस्थिता = दूरे स्थिता दूरस्थिता । न दूरस्थिता
अदूरस्थिता । (जो नहीं दूर खड़ी-समीप खड़ी हुई)
- २ उग्रत्वं = उग्रस्य भावः उग्रत्वं (उग्रका गुण उग्रत्व है)
- ३ अनर्थकं = न विद्यते अर्थः अस्मिन् तत् अनर्थकम् ।
(जो घन देनेवाला नहीं, निरर्थक)
- ४ हर्षपूर्णा = हर्षेण पूर्णा । (हर्षसे परिपूर्ण)
- ५ अस्थानं = न स्थान अस्थानम् । (जो स्थान नहीं)
- ६ शोकसागरः = शोकस्य सागरः शोकसागरः ।
(शोकका समुद्र)
- ७ मध्यगता = मध्ये गता मध्यगता । (बीचमें प्राप्त)

इस प्रकार पाठक समासोंका अभ्यास करें । समास, खोजनेसे उनका अर्थ सीघ्रही ध्यानमें आता है।

संधि किये हुए वाक्य ।

दशरथो यौवराज्ये राममभिषेक्ष्यति । साऽहमनलेन
दह्यमानेवास्मि, तव हितार्थमत्रागता । हे महिषि ! कथं त्वं
राजधर्माणामुग्रत्वं नावबुध्यसे ? तव भर्ता दशरथस्त्वद्यनर्थकं
सान्त्वं प्रयुञ्जानोऽप्यद्य कौसल्यामर्थेनैव योजयिष्यति ।

पाठ १४

कोचिदाहुर्धुवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।

पीनस्कन्धोरुवाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९ ॥

सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः ।

संभाव्यमस्मिन्कर्मदमुत्साहाच्चानुमीयते ॥ १० ॥

(महाभारत आदि० १९०)

अन्वयः—केचित् आहुः धुवा, श्रीमान्, नागराजकरोपमः, पीनस्कन्धोरुवाहुः, धैर्येण हिमवान् इव, सिंहखेलगतिः, श्रीमान् मत्तनागेन्द्रविक्रमः । उत्साहात् अनुमीयते इदं कर्म अस्मिन् संभाव्यम् ।

अर्थ—कोई बोले कि यह (युवा) जवान, श्रीमान्, (नागराज-कर-उपमः) गजराजकी खंडके समान् हाथवाला, (पीनस्कन्ध-उरु-बाहुः) विशाल गर्दन ऊरु और बाहुवाला, धैर्यसे हिमाचल जैसा, सिंहके खेलकी नाई चलनेवाला, श्रीमान्, उन्मत्त (नाग-इन्द्र-विक्रमः) गजश्रेष्ठके समान विक्रमी है । इसके उत्साहसे अनुमान होता है कि यह कर्म इसमें संभवनीय है ।

शक्तिरस्य महोत्साहा न क्षयः स्वयं व्रजेत् ।

न च तद्विद्यते किञ्चित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणानामसाध्यं च नृपु संस्थानचारिषु ।

अन्वयः—अस्य महोत्साहा शक्तिः । अक्षयः हि स्वयं न

ब्रजन् । लोकेषु तत् किञ्चित् कर्म न विद्यते यत् संस्थान-
चारिषु नृपु ब्राह्मणानां असाध्यं भवेत् ॥

अर्थ—इसकी बड़ी उत्साहकी शक्ति है । (हि) क्यों-
कि अशक्त स्वयं ही नहीं जायेगा । लोकोंमें वह कोई भी
कर्म नहीं है कि जो [संस्थानचारिषु] संघोंमें चलनेवाले
मनुष्योंमें ब्राह्मणोंके लिये असाध्य हो ।

अब्भक्षा वायु भक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ॥ १२ ॥

दुर्बला अपि विप्रा हि बलीयांसः स्वतेजसा ।

ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सदसद्वा समाचरन् ॥ १३ ॥

सुखं दुःखं महद् ह्रस्वं कर्म यत्समुपागतम् ।

अन्वयः—अब्भक्षाः वायुभक्षाः फलाहाराः, दृढव्रताः,
दुर्बलाः अपि विप्राः हि स्वतेजसा बलीयांसः । सत् असत्,
सुखं दुःखं, महद् ह्रस्वं, यत् समुपागतं कर्म वा समाचरन्
ब्राह्मणः न अवमन्तव्यः ।

अर्थ—(अप्-भक्षाः) जलभक्षण करनेवाले, वायुभक्षण
करनेवाले, फलभोजन करनेवाले, दृढव्रती, दुर्बल भी ब्राह्मण
हुए तो भी अपने तेजसे बलवान् ही होते हैं । इस कारण
मला बुरा, सुखदाई दुःखदाई, बड़ा छोटा जो कोई
(समुपागतं) प्राप्त कर्म हो उसको (समाचरन्) करनेवाले
ब्राह्मणका अवमान नहीं करना चाहिये ।

पाठ १५

जामदग्न्येन रामेण निर्जिताः क्षत्रिया युधि ॥ १४ ॥

पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।

अन्वयः--जामदग्न्येन रामेण युधि क्षत्रियाः निर्जिताः ।

ब्रह्मतेजसा अगस्त्येन अगाधः समुद्रः पीतः ।

अर्थ—जमदग्निपुत्र परशुरामने युद्धमें क्षत्रियोंका (निर्जिताः) पराभव किया । ब्रह्मतेजसे तेजस्वी अगस्त्यने अगाध समुद्र [पीतः] पीया था !

तस्मात् ब्रुवन्तु सर्वेऽत्र बटुरेप धनुर्महान् ॥ १५ ॥

आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूचुर्द्विजर्पभाः ।

अन्वयः--तस्मात् सर्वे अत्र ब्रुवन्तु, एष महान् बटुः धनुः शीघ्रं आरोपयतु वै । द्विजर्पभाः तथा इति ऊचुः ।

अर्थ—इसालिये सब यहां (ब्रुवन्तु) बोलें कि यह बड़ा युवक धनुपर शीघ्र गुण चढावे ही । ब्राह्मणश्रेष्ठोंने वैसा ही ऐसा कहा ।

एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ॥ १६ ॥

अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्थौ गिरिरिवाचलः ।

अन्वयः--विविधाः गिरः एवं विलपतां तेषां विप्राणां अर्जुनः धनुषः अभ्याशे गिरिः इव अचलः तस्थौ ।

अर्थ--विविध (गिरः) भाषण इस प्रकार (विलपतां) बोलनेवाले उन ब्राह्मणोंके बीचमेंसे अर्जुन

(गिरिः) पर्वतके समान (अ-चलः) स्थिर (तस्थौ)
खड़ा हुआ ।

समास ।

इस पाठमें आये हुए समासोंका, परिचय अब दिया
जाता है—

१ नागराजकरोपमः- नागानां राजा नागराजः । नाग-
राजस्य करः नागराजकरः । नागराजकरस्य उपमा यस्य सः
नागराजकरोपमः । (हाथियोंमेंसे श्रेष्ठ हाथीकी झुंडकी
उपमा है जिमका ।)

२ पीनस्कन्धोरुवाहुः- स्कन्धः च ऊरु च बाहु च
स्कन्धोरुवाहयः । पीनाः स्कन्धोरुवाहवः यस्य सः पीनस्क-
न्धोरुवाहुः । (जिसकेकंधे, ऊरु और बाहु विशाल हैं ।)

३ मत्तनागेन्द्रविक्रमः- नागानां इन्द्रः नागेन्द्रः । मत्तः
च असौ नागेन्द्रः च मत्तनागेन्द्रः । मत्तनागेन्द्रस्य विक्रमः
इव विक्रमः यस्य । (उन्मत्त गजराजके समान विक्रमी)

४ अशक्तः- न शक्तः । (शक्तिरहित ।)

५ दृढव्रतः- दृढं व्रतं यस्य सः । (दृढ नियमवाला)

इस पाठके श्लोकोंमें कई और भी समास हैं । सब यहाँ दिये नहीं हैं ।
जो दिये हैं उनको ही बारंबार पाठक पढ़ें । बारंबार पढ़नेसे ही समासका
वस्तु समझनेका ज्ञान प्राप्त हो सकता है । इसलिये समासका विवरण जो
संस्कृतमें दिया है, उसको पाठक बारंबार पढ़ें ।

पाठ १६

गत दो पाठोंमें जो संस्कृत वाक्य दिये हैं, उनके संधि बनाकर सरळ संस्कृत वाक्य इस पाठमें देते हैं—

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

(१)

मन्थरा त्वयोध्यां पुरीं सर्वशृंगारैरुद्भासितामुच्छ्रितध्व-
जमालिनीं दृष्ट्वा परं विस्मयमागता । साऽदूरस्थितां धात्रीं
पप्रच्छ । धात्री तु हर्षेण विदीर्यमाणेव रामस्य यौवराज्या-
भिषेकवृत्तान्तं मन्थराया आचक्षे । श्रुतमात्रेण तु धात्र्या
वचनेन क्षिप्रममर्षिता कुब्जा मन्थरा । क्रोधेन दह्यमानेव
मन्थरा पापदर्शिनी शयानामेव कैकेयी गत्वेदानीमिदमब्रवीत् ।

उत्तिष्ठ मूढे ! श्रेये किम् ? भयमभिवर्तते त्वाम् । दशरथो
यौवराज्ये राममभिषेक्यति । साऽहमनलेन दह्यमानेवास्मि ।
तव हितार्थमत्रागता । हे महिषि ! कथं त्वं राजधर्माणामु-
ग्रत्वं नावबुध्यसे ? तव भर्ता दशरथस्त्वय्यपनर्थकं सान्त्वं
प्रयुञ्जानोऽप्यद्य कौसल्यामर्थेनैव योजयिष्यति । ते भरतं
चन्धुष्वपवाह्य श्वः प्रभाते रामं निष्कण्टके राज्ये स्थापयिता ।

हे कैकेयि ! सा त्वमात्मनो हितं कुर्विदानीम् । त्रायस्वा-
त्मानं पुत्रं भरतं मां च । हर्षपूर्णा शयनादुत्थिता कैकेयी-

दमब्रवीत् । मंथरे ! इदं तु मह्यं त्वया परमं प्रियमारूपातम् ।
नाहं रामे वा भरते वा विशेषमुपलक्ष्ये ।

मंथरा तु तदा दुःखिता । एनां कैकयीमुवाच । बालिशे !
किमर्थमस्थाने हर्षं कृतवत्यसि ? शोकसागरस्य मध्यगत-
मप्यात्मानं नावबुध्यसे । सुभगा किल कौसल्या, यस्याः
पुत्रो यौवराज्येऽभिषेक्ष्यते । तामेव कौसल्यामिदानीं दासी-
वत्त्वमुपस्थास्यसि । ते पुत्रोऽपि रामस्य दास्यं कुर्यात् ।

(१)

अब पूर्व पाठके श्लोकोंके अन्वयक; साधियुक्त संस्कृत देखिये—

केचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः पीनस्कन्धोरुवाहु-
र्धैर्येण हिमवानिव सिंहखेलगतिर्मचनागेन्द्रविक्रमः । उत्साहा-
दनुमीयत, इदं कर्मास्मिन्संभाव्यम् ।

अस्य महोत्साहा शक्तिः । ह्यशक्तः स्वयं न व्रजेत् ।
लोकेषु तत्किञ्चित्कर्म न विद्यते, यत्संस्थानचारिषु नृषु
ब्राह्मणानामसाध्यं भवेत् ।

अवभक्षा वायुभक्षाः फलाहारा दृढव्रता दुर्बला अपि विप्रा
हि स्वतेजसा बलीयांसः । सदसत् सुखं दुःखं महद्भूस्वं
यत्समुपागतं कर्म वा समाचरन् ब्राह्मणो नावमन्तव्यः ।

पाठ १८

अब इस पाठमें निम्नलिखित अकारान्त पुलिग शब्दोंका अभ्यास कीजिये—

व्यवहार:- व्यापार	दरिद्र:- दरिद्री, निर्धन
यव:- जौ	पुरुष:- पुरुष
उपयोग:- उपयोग	पुरुषोत्तम:- पुरुषोंमें उत्तम
अभियोग:- लगना,	प्रणय:- प्रीति, मित्रता
मुकदमा, युद्ध	दम्भ:- ठोंग —
दिवाकर:- सूर्य	स्वेद:- पसीना —
न्यास:- रखना	कण्टक:- कांटा
वत्स:- बछड़ा	संस्कार:- संस्कार
बाल:- बालक	रस:- रस
गन्ध:- गंध, सुगंध	भेद:- भेद
स्पर्श:- स्पर्श	दीप:- दीप
संयोग:- संयोग	

अकारान्त पुलिग शब्दोंके साथी विभक्तियोंके रूप बनाना पाठक जानते ही हैं। अतः वे इन शब्दोंके रूप बनाकर विविध वाक्य बना सकते हैं—

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ व्यवहारे कुशलः पुरुषः विजयं प्राप्नोति । २ सः दिने यवान् रात्रौ च व्रीहीन् भक्षयति । ३ यः बलस्य उपयोगं जानाति, सः एव श्रेष्ठः भवति, न अन्यः । ४ त्वया तेन सह किमर्थं अभियोगः कृतः ? ५ राष्ट्रस्य उद्धाराय सर्वस्वस्य न्यासः कर्तव्यः एव । ६ स बालः भूत्वा वृद्धः इव वदति । ७ तं गोवत्सं इदानीं अत्र आनय । ८ तस्य पुष्पस्य गन्धः शोभनः अस्ति । ९ यदा पिता बालकं पश्यति, तदा सुखी भवति । १० एष पूर्वमार्गेण सह पश्चिममार्गस्य संयोगः अस्ति । ११ दरिद्रः पुरुषः धनहीनः भवति ।

भाषा-वाक्य

१ व्यवहारमें कुशल मनुष्य विजय प्राप्त करता है । २ वह दिनमें जौ और रात्रिमें चावल खाता है । ३ जो बलका उपयोग जानता है, वही श्रेष्ठ होता है, दूसरा नहीं । ४ तूने उससे किस लिये युद्ध किया ? ५ राष्ट्रके उद्धारके लिये सर्वस्वका दान करना ही चाहिये । ६ वह बालक होकर भी वृद्धके समान बोलता है । ७ उस गोवत्सको अब यहां ला । ८ उस फूलका गन्ध उत्तम है । ९ जब पिता बालकको देखता है, तब सुखी होता है । १० यह पूर्व मार्गके साथ पश्चिम मार्गका संयोग है । ११ दरिद्र मनुष्य धनहीन होता है ।

पाठ १७

जामदग्न्येन रामेण युधि क्षत्रिया निर्जिताः । ब्रह्मवेजसा-
ऽगस्त्येनागाधः समुद्रः पीतस्तस्मात्सर्वेऽत्र ब्रुवन्त्वेवमहान्व-
दुर्धनुः शीघ्रमारोपयतु वै । द्विजर्षभास्तथेत्यूचुः ।

विविधा गिर एवं विलपतां तेषां विप्राणामर्जुनो धनुषो-
ऽभ्याशे गिरिरिवाचलस्तस्थौ ।

पूर्व स्थानके पाठोंका सरल संस्करण यह है । इसमें संधि किये गये हैं ।
पाठक दोचार बार पढ़ेंगे तो उनको यह भी समझमें आ जायगा । यदि
किसी स्थानपर समझमें नहीं आया, तो वे उस वाक्यको पूर्व पाठोंमें देखकर
उसका अर्थ जान सकते हैं । अब थोड़ेसे संधि खोलकर बताये जाते हैं—

शृंगारिरुद्रासिता = शृंगारैः उद्रासिता ।

दह्यमानेव = दह्यमाना इव ।

गत्वेदानीं = गत्वा इदानीं ।

त्वय्यनर्थकं = त्वयि अनर्थकं ।

चन्धुष्वपवाह = चन्धुषु अपवाह ।

कैकेयीदमव्रीत् = कैकेयी इदं अव्रीत् ।

कृतवत्यासि = कृतवती असि ।

केचिदाहुः = केचित् आहुः ।

अब कुछ संस्कृत पाठोंका अर्थ संस्कृतमें ही दिया जाता है—

संस्कृत वाक्योंका संस्कृतमें

अर्थ ।

१ साऽदूरस्थितां धात्रीं पप्रच्छ = सा समीपस्थां उप-
मातरं अपृच्छत् ।

२ उत्तिष्ठ मूढे = उत्तिष्ठ मूर्खे ।

३ साऽहमनलेन दह्यमानेवास्मि = सा अहं अग्निना
ज्वलिता इव अस्मि ।

४ सा त्वमात्मनो हितं कुर्विदानीं = त्वं सा स्वकीयं
मङ्गलं विधेहि अधुना ।

५ इदं तु मद्यं त्वया परमं प्रियमाख्यातं = एतत् तु मद्यं
त्वया अत्यन्तं प्रीतिकरं कथितम् ।

६ शोकसागरस्य मध्यगतमप्यात्मानं नावबुध्यसे =
दुःखसमुद्रस्य अन्तर्गतं अपि आत्मानं न जानासि ।

७ ते पुत्रोऽपि रामस्य दास्यं कुर्यात् = तव सुतः अपि
रामचन्द्रस्य सेवां कुर्यात् ।

इस प्रकार संस्कृतका अर्थ संस्कृतमें करनेसे भाषका संस्कृतके साथ
परिचय बहुत ही बढ़ जायगा ।

पाठ १९

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पुरुषस्य भाग्यं देवः न जानाति, कुतः मनुष्यः ?
 २ पुरुषः पुरुषोत्तमस्यै उपासनां करोतु । ३ दम्भेन मनुष्यस्य
 अधःपातः भवति । ४ ग्रीष्मकाले मनुष्यस्य शरीरात् स्वेदः
 निःसरति । ५ यदि वृक्षस्य कण्टकः पादे प्रविशति, तर्हि
 कण्टकेन एव सः वहिः निःसार्यः । ६ संस्कारेण हीनः शूद्रः ।
 संस्कारेण एव द्विजः भवति । ७ फलानां मधुरः रसः एव
 पेयः । ८ भेद एव युद्धस्य मूलं अस्ति । ९ अन्धकारे दीपः
 एव मार्गं दर्शयति । १० अन्नस्यार्धभागं शूद्राय स ददाति ।

भाषा-वाक्य

१ पुरुषका भाग्य देव नहीं जानता, कैसे मनुष्य जानेगा ?
 २ पुरुष पुरुषोत्तमकी उपासना करे । ३ ढोंगसे मनुष्यका
 अधःपात होता है । ४ ग्रीष्मकालमें मनुष्यके शरीरसे पसीना
 निकलता है । ५ यदि वृक्षका कांटा पांवमें प्रवेश करता है,
 तो कांटेसे ही वह बाहर निकालना योग्य है । ६ संस्कारसे
 हीन शूद्र । संस्कारसे ही द्विज होता है । ७ फलोंका मधुर
 रस ही पीनेयोग्य है । ८ भेद ही लड़ाईका मूल है ।
 ९ अंधकारमें दीप ही मार्ग बताता है । १० अन्नका आधा
 भाग शूद्रको वह देता है ।

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

यथा शूद्रः अन्नं खादति, तथा एव इतरः जनः भोजनं करोति । गान्धारी दुर्योधनं पुत्रं अजनयत् । कुन्ती च युधिष्ठिरं पुत्रं अजनयत् । राजा सैनिकान् दूरतः विसृज्य आश्रमं गच्छति । तस्य शब्दं श्रुत्वा राक्षसी तत्र एव आगता । पूजितः मनिः इदं वचनं अब्रवीत् यत् सत्यं एव परमः धर्मः इति । सा कन्या तस्मिन् एव आश्रमे विद्याऽध्ययनादिकं समाप्य स्वगृहं आगता । तेन राज्ञा तस्मै जनाय धनं दत्तं, तत् धनं गृहीत्वा सः देशान्तरं गतः तत्र विद्याऽध्ययनं कर्तुम् । ज्ञानात् एव बन्धनात् मुक्तिः भवति, तथा कर्मकरणात् अपि भवति ।

संधि किये हुए वाक्य ।

यथा शूद्रोऽन्नं खादति तथैवेतरो जनो भोजनं करोति । गान्धारा दुर्योधनं पुत्रमजनयत् कुन्ती च युधिष्ठिरं पुत्रमजनयत् । राजा सैनिकान्दूरतो विसृज्याश्रमं गच्छति । तस्य शब्दं श्रुत्वा राक्षसी तत्रैवागता । पूजितो मुनिरिदं वचनमब्रवीद्यत्सत्यमेव परमो धर्म इति । सा कन्या तस्मिन्नेवाश्रमे विद्याऽध्ययनादिकं समाप्य स्वगृहमागता ।

पाठ २०

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ एवं तु उक्त्वा कैकेयी क्रुद्धा बभूव । अत्रवीत् च मंथ-
 राम् । रामं वनं अद्य क्षिप्रं प्रस्थापयामि । २ भरतं एव
 यौवराज्ये अभिषेचये । एतत् तु सम्पश्य केनापि उपायेन
 साधयेदम् । ३ पापदर्शिनी मंथरा अपि रामार्थं उपहसन्ती
 कैकेयीं अत्रवीत् । हन्त इदानीं पश्य, यथा ते भरतः राज्यं
 प्राप्स्यति । ४ पुरा देवासुरयुद्धे ते पतिः देवराज्यस्य साहाय्यं
 अकरोत् । ५ तदा त्वां एव उपादाय गत आसीत् ।
 ६ शम्बरासुरेण तत्र राजा महायुद्धं अकरोत् ।

भाषा-वाक्य

१ इस प्रकार कहनेपर कैकेयी क्रुद्ध हो गई और बोली
 मंथरासे । रामको वनमें आज शीघ्र भेजूंगी । २ भरतको ही
 यौवराज्यपर अभिषेक करूंगी । यह तो देख लेना, किसी
 उपायसे यह सिद्ध कर । ३ पापी मंथरा भी रामके कारण
 उपहास करनेवाली कैकेयीसे बोली । अजी, अब देख कैसा
 तेरा भरत राज्य प्राप्त करेगा । प्राचीन समयमें देव और असुरोंके
 युद्धमें तेरा पति देवराजकी सहायता करता रहा । ७ तुझे
 ही लेकर गया था । ६ शम्बरासुरसे वहाँ राजाने बड़ा
 युद्ध किया ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

७ यदा असुरैः शस्त्रैः शकलीकृतः राजा अभवत्, तदा त्वया एव तत्र रक्षितः । ८ तुष्टेन तदा तेन राज्ञा द्वौ वरौ ते दत्तौ । ९ सः च त्वया उक्तः, यदा इच्छेयं तदा गृह्णीयां इति । १० याचस्व अधुना तौ वरौ । भरतस्य अभिषेचनं रामस्य प्रवाजनं वर्षाणि चतुर्दश, इति रूपौ द्वौ वरौ । ११ तावता हि कालेन स्थिरो भविष्यति पुत्रः ते प्रजाभावगत-स्नेहः । १२ पश्चात् कैकेयी एवं प्रोत्साहिता आभरणानि मुक्त्वा क्रोधागारं प्रविश्य, भूमौ एव निपतिता ।

भाषा-वाक्य

७ असुरोंने शस्त्रोंसे राजा जर्जरित किया तब तूने ही वहां रक्षित किया । ८ सन्तुष्ट हुए उस राजाने दो वर तेरे लिये दिये । ९ उससे तुमने कहा कि जब इच्छा करूंगी तब लूंगी । १० मांग अब वे दो वर । भरतका राज्याभिषेक और रामको बाहर भेजना चौदह वर्ष, ये दो वर । ११ उतने ही समयसे स्थिर हो जायगा पुत्र तेरा प्रजाके स्नेहसे । १२ पश्चात् कैकेयी इस प्रकार प्रोत्साहित होकर, आभूषण फेंक कर क्रोधागारमें प्रविष्ट हो भूमिपर ही पड़ी रही ।

पाठ २१

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ महाराजः दशरथः प्रियार्हां प्रियं आख्यातुं कैकेय्याः
 अन्तःपुरं प्रविवेश । २ शयनोत्तमे तां न ददर्श सः । न हि
 तस्य तां वेलां देवी पुरा अत्यवर्तत । ३ प्रतिहारी तु कृताञ्जलिः
 उवाच । देव ! देवी भृशं क्रुद्धा अभिद्रुता क्रोधागारम् ।
 ४ अपापः राजा पापसंकल्पां तां कैकेयीं घर्णीतले ददर्श ।
 ५ स तां उवाच, किमर्थं भूमौ शेपे ? ६ कैकेयी उवाच- प्रति-
 जानीष्व प्रतिज्ञां यदि कर्तुं इच्छसि ।

भाषा-वाक्य

१ महाराज दशरथ प्रियके लिये योग्य कैकेयीको प्रिय
 (आख्यातुं) कहनेके लिये कैकेयीके अन्तःपुरमें प्रविष्ट हुआ ।
 २ शयनके लिये उत्तम मंदिरमें उसे नहीं देखा उसने । उसके उस
 समयका देवी पहिले अतिक्रमण नहीं करती थी । ३ प्रतिहारी
 तो हाथ जोड़कर बोली, हे (देव) राजा ! देवी बहुत क्रोधित
 हुई है और (अभिद्रुता) गई है क्रोधशालामें । ४ निष्पाप
 राजाने पापसंकल्पा उस कैकेयीको भूमिके ऊपर पड़ी देखी ।
 ५ वह उससे बोला, किस लिये भूमिपर सोती है ? ६ कैकेयी
 बोली— (प्रतिजानीष्व) प्रतिज्ञा कर, यदि प्रतिज्ञा पूर्ण करन
 चाहता है ।

७ अनन्तरं ते व्याहरिष्यामि यथा मम अभिप्रार्थितम् ।
[पश्चात् तुझे कहूंगी जैसी मेरी इच्छा है ।]

समास ।

१ देवासुरयुद्धं = देवाः च असुराः च देवासुराः । देवा-
सुराणां युद्धं देवासुरयुद्धं (देव और असुरोंका युद्ध)

२ देवराजः = देवानां राजा देवराजः (देवोंका राजा)

३ शम्बरसुरः = शम्बरः च असौ असुरः च शम्बरसुरः ।
(शम्बर नामक असुर)

४ क्रोधागारं = क्रोधस्य अगारं क्रोधागारं । (क्रोधभवन)

५ प्रजाभावगतस्नेहः = प्रजायाः भावः प्रजाभावः प्रजा-
भावे गतस्नेहः । (प्रजाभावमें प्राप्त स्नेहसे युक्त)

६ शयनोत्तमं = शयनाय उत्तमं (शयनके लिये उत्तम)

७ कृताञ्जलिः = कृता अञ्जलिः येन सः कृताञ्जलिः
(हाथ जोड़े हुए)

इस रीतिसे पाठक समासोंका ज्ञान प्राप्त करें ।

पाठ २२

स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥१७॥

प्रणम्य शिरसा देवमीशानं वरदं प्रभुम् ।

कृष्णं च मनसा ध्यात्वा जगृहे चार्जुनो धनुः ॥१८॥

(म. भा. आदि. अ. १९०)

अन्वयः— अथ सः तत् धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणं अकरोत् । शिरसा देवं ईशानं वरदं प्रभुं प्रणम्य, मनसा कृष्णं च ध्यात्वा अर्जुनः धनुः जगृहे ।

अर्थ— अब उसने उस धनुष्यके (परिक्रम्य) चारों ओर परिक्रमा की । शिरसे देव ईश्वर वरदाता प्रभुको प्रणाम कर और मनसे कृष्णका ध्यान करके अर्जुनने धनुष्यको (जगृहे) लिया, पकड़ा ।

चैलानि विव्यधुस्तत्र ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।

विलाक्षितास्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ॥२३॥

अन्वयः— सहस्रशः ब्राह्मणाः तत्र चैलानि विव्यधुः, ततः विलाक्षिताः सर्वशः हाहाकारान् च चक्रुः ।

अर्थ— सहस्रों ब्राह्मण वहां अपने (चैलानि) दुपट्टोंको (विव्यधुः) उड़ाने लगे । उससे (विलाक्षिताः) विलक्षण अर्थात् जो बैसा कर नहीं सके थे, वे सब प्रकारसे हाय हाय (चक्रुः) करने लगे ।

न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ।

शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाः समवादयन् ॥२४॥

अन्वयः— अत्र च नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः न्यपतन् ।
वादकाः शताङ्गानि च तूर्याणि समवादयन् ।

अर्थ— यहाँ (नभसः) आकाशसे (समन्तात्) चारों ओरसे फूलकी वृष्टि (न्यपतन्) पडने लगी अर्थात् हो गई । बाजेमाले सैकड़ों अङ्गोंसे युक्त (तूर्य) ढोल आदि बाद्य (समवादयन्) बजाने लगे ।

सूतमागधसंघाथाप्यस्तुतस्तत्र सुस्वराः ।

तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूव रिपुसूदनः ।

सह सैन्यैश्च पार्यस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥२५॥

अन्वयः— अत्र सूतमागधसंघाः च अपि मुस्वराः अस्तुवन् ।
तं दृष्ट्वा रिपुसूदनः द्रुपदः प्रीतः बभूव । सैन्यैः च सह सः
पार्यस्य साहाय्यार्थं इयेष ।

अर्थ— यहाँ सूत और मागधोंके संघ सुस्वरमे (अस्तुवन्)
स्तुति करने लगे । उसे देखकर (रिपुसूदनः) शत्रुनाशी
द्रुपद (प्रीतः) संतुष्ट हुआ । सैन्योंके साथ उसने (पार्यस्य)
अर्जुनकी सहायता करनेकी (इयेष) इच्छा की ।

तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय तदा नृपे ।

कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्वोन्यमन्त्रिकात् ॥

(म. भा. आदि. १९१।१)

अन्वयः-तदा तस्यै ब्राह्मणाय कन्यां दित्सति नृपे अन्योऽन्यं आलोक्य महीपानां क्रोधः आसीत् ।

अर्थ- तब उस ब्राह्मणको कन्या (दित्सति) दान करनेकी (नृपे) राजाकी इच्छा जानकर, परस्परको (आलोक्य) देखकर (मही-पानां) राजाओंका क्रोध (आसीत्) था, हो गया । अर्थात् राजे बड़े क्रुद्ध हुए ।

अस्मानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च सङ्गतान् ।

दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥२॥

अन्वयः- अस्मान् सङ्गतान् तृणीकृत्य अतिक्रम्य च अयं योषितां वरां द्रौपदीं विप्राय दातुं इच्छति ।

अर्थ- हम (संगतान्) मिले हुआओंको तिनकेके समान समझकर और (अतिक्रम्य च) उल्लंघन करके (अयं) यह (योषितां) स्त्रियोंमें (वरां) श्रेष्ठ द्रौपदीको (विप्राय) ब्राह्मणको देनेकी इच्छा करता है ।

अवरोप्येह वृक्षं तु फलकाले निपात्यते । *

निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्माच्च मन्यते ॥३॥

अन्वयः- इह वृक्षं अवरोप्य तु फलकाले निपात्यते । यः अस्मान् न मन्यते, एनं दुरात्मानं निहन्म ।

अर्थ- यहाँ वृक्षका रोपण करके फलनेके कालमें (निपात्यते) काट रहा है । जो हमको नहीं मानता, इस दुरात्माको (निहन्म) मार डालेंगे ।

समास ।

- १ वरदः— वरं ददाति इति । (वर देनेवाला)
- २ पुष्पवृष्टिः— पुष्पाणां वृष्टिः (फूलोंकी वृष्टि)
- ३ शताङ्गः— शतानि अङ्गानि यस्य । (सौ अंग हैं जिसके)
- ४ वादकः— वादयति इति । (जो बजाता है)
- ५ सूतमागधसंघाः— सूताः च मागधाः च सूतमागधाः,
सूतमागधानां संघाः सूतमागधसंघाः । (सूत और
मागधोंके मंघ)
- ६ रिपुसूदनः— रिपोः सूदनः । (शत्रुका घातक)
- ७ महीपः— महीं पाति इति । (पृथ्वीका पालक)
- ८ फलकालः— फलस्य कालः । (फलका समय)
- ९ दुरात्मा— दुष्टः आत्मा यस्य । (दुष्ट है आत्मा
जिसका)

पाठक ये समासके विवरण धारणा पढ़के ठीक समझनेका यत्न करें ।

संधि किये हुए वाक्य ।

अथ स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदधिणमकरोत् । शिरसेशनं
वरदं प्रभं प्रणम्य, मनसा कृष्णं च ध्यात्वा, अर्जुनो धनुर्ज-
गृहे । सहस्रशो ब्राह्मणास्तत्र चैलानि विव्यधुः । ततो
विलाधिताश्च सर्वशो हाहाकाराश्चक्रुः ।

—०—

पाठ २३

पूर्व तीन पाठोंमें जो संस्कृतके वाक्य दिये हैं, उनका संक्षिप्त सरल संस्कृत जब दिया जाता है ।

एवं तूक्ता कैकेयी वरुद्धा बभूव । अव्रवीच्च मंथराम् ।
रामं वनमद्यक्षिप्रं प्रस्थापयामि । भरतमेव यौवराज्येऽभिषेचये ।
एतत्तु संपश्य केनोपायेन साधयेदम् ।

पापदर्शिनी मंथराऽपि रामार्थमुपहसन्ती कैकेयीमव्रवीत् ।
हन्तेदानीं पश्य, यथा ते भरतो राज्यं प्राप्स्यति ।

पुरा देवासुरयुद्धे ते पतिर्देवराजस्य साहाय्यमकरोत् ।
तदा त्वामेवोपादाय गत आसीत् । शम्बरासुरेण तत्र राजा
महायुद्धमकरोत् । यदासुरैः शस्त्रैः शकलीकृतो राजाऽभवत्तदा
त्वयैव तत्र रक्षितः । तुष्टेन तदा तेन राज्ञा द्वौ वरौ ते दत्तौ ।
स च त्वयोक्तः । यदेच्छेयं तदा गृह्णीयामिति । याचस्वाधुना
तौ वरौ । भरतस्याभिषेचनं, रामस्य प्रव्राजनं वर्षाणि चतुर्दश-
तिरूपौ द्वौ वरौ । तावता हि कालेन स्थिरो भविष्यति
पुत्रस्ते प्रजामावगतस्नेहः ।

पश्चात्कैकेय्येवं प्रोत्साहिताऽऽभरणानि मुक्त्वा क्रोधागारं
प्रविश्य भूमामेव निपतिता ।

महाराजो दशरथः प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं कैकेय्या

अन्तःपुरं प्रविवेश । शयनोत्तमे तां न ददर्श सः । नहि तस्य
तां वेलां देवी पुराऽस्त्यवर्तत ।

प्रतिहारी तु कृताञ्जलिरुवाच । देव ! देवी भृशं क्रुद्धा
अभिहृता क्रोधारागम् ।

अपापो राजा पापसंकल्पां तां कैकेयीं धरणीतले ददर्श ।
स तामुवाच । किमर्थं भूमौ शेपे ?

कैकेय्युवाच- प्रतिजानीष्व प्रतिज्ञां, यदि कर्तुमिच्छसि ।
अनन्तरं ते व्याहरिष्यामि, यथा ममाभिप्रार्थितमिति ।

अथ श्लोकोंके पाठका सन्धियुक्त सरल संस्कृत देखिये—

अथ स तद्वनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमकरोत् । शिरसा
देवमीशानं वरदं प्रभुं प्रणम्य, मनसा कृष्णं च ध्यात्वाऽर्जुनो
धनुर्जगृहे । तदा सदस्रशो ब्राह्मणास्तत्र चैलानि विव्यधुः ।
ततो विलक्षिताः सर्वशो हाहाकारांश्च चक्रुः । अत्र च नमसः
समन्तात्पुष्पवृष्टयो न्यपतन् । वादकाः शतानि च तूर्याणि
समवादयन् ।

अत्र स्रुतमागवसंपाश्चापि सुस्वरा अस्तुवन् । तं दृष्ट्वा
रिपुदमनो द्रुपदः प्रीतो बभूव । सैन्यैश्च सह स पार्थस्य
साहाय्यार्थमियेष ।

पाठ २४

तदा तस्मै ब्राह्मणाय कन्यां दित्सति नृपेऽन्योन्यमालोक्य
महीपानां क्रोध आसीत् । अस्मान्संगतांस्तृणीकृत्यातिक्रम्य
चायं योपितां वरां द्रौपदीं विप्राय दातुमिच्छति । इह
चूडमवरोप्य तु फलकाले निपात्यते । योऽस्मान्न मन्यते ।
एनं दुरात्मानं निहन्म ।

संधि ।

अथ इस पाठके कुछ संधियोंको खोलकर बताया जाता है—

अत्रवीच — अत्रवीत् च ।

यौवराज्येऽभिषे० — यौवराज्ये अभिषे० ।

केनोपायेन — केन उपायेन ।

पतिर्देवराजस्य — पतिः देवराजस्य ।

त्वामेवोपादाय — त्वां एव उप+आदाय ।

यदेच्छेयं — यदा इच्छेयं ।

शयनोत्तमे — शयन-उत्तमे ।

अपापो राजा — अपापः राजा ।

कैकेयुवाच — कैकेयी उवाच ।

अथ संस्कृतका अर्थ संस्कृतमें ही दिया जाता है । इसका अभ्यास पाठक
करके प्रकार करे ।

१ रामं वनमद्य क्षिप्रं प्रस्थापयामि = रामचन्द्रं अरण्यं
अंतिन्दिने शीघ्रं प्रेषयिष्यामि ।

२ हन्तेदानीं पश्य, यथा ते भरतो राज्यं प्राप्स्यति = शोभनं अधुना अवलोकय, येन उपायेन तव भरतः राज्यं अवाप्स्यति ।

३ पुरा देवासुरयुद्धे ते पतिः देवराजस्य साहाय्य-
मकरोत् = पूर्वं सुरासुरसंग्रामे तव भर्ता सुरपतेः सहाय्यतां
कृतवान् ।

४ तदा त्वामेवोपादाय गत आसीत् = तस्मिन् समये
त्वां गृहीत्वा एव स गतवान् ।

५ तुष्टेन तदा तेन राज्ञा द्वौ वरौ ते दत्तौ = सन्तुष्टेन
तस्मिन्समये तेन भूपेन द्वौ वरौ तुभ्यं दत्तौ ।

६ मनसा कृष्णं ध्यात्वाऽर्जुनो धनुर्जगृहे = हृदयेन
वासुदेवं ध्यात्वा पार्थः धनुष्यं गृहीतवान् ।

पाठक इसका अभ्यास करें ।

संधि क्रिये हुए वाक्य

रामचन्द्रमरण्यमस्मिन्दिने शीघ्रं प्रेषयिष्यामि । शोभन-
मधुनावलोकय येनोपायेन तव भरतो राज्यमवाप्स्यति ।
पूर्वं सुरासुरसंग्रामे तव भर्ता सुरपतेस्तहाय्यतां कृतवांस्तस्मि-
न्समये त्वां गृहीत्वैव स गतवान् ।

पाठ २५

संजय उवाच—

वर्तमाने तथा युद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने ।

गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते युधि मारिष ॥ १ ॥

(म० भा० कर्णपर्व अ० ५३)

अन्वयः— हे मारिष ! तथा क्षत्रियाणां निमज्जने युद्धे वर्तमाने युधि गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते ।

अर्थ— हे धृतराष्ट्र ! उस प्रकार क्षत्रियोंका नाश करने-वाला युद्ध शुरू होनेके पश्चात् उस युद्धमें गाण्डीव धनुष्यका चडा शब्द सुनाई दिया ।

संशप्तकानां कदनमकरोद्यत्र पाण्डवः ।

कोसलानां तथा राजन्नारायणवलस्य च ॥ २ ॥

अन्वयः— हे राजन् ! यत्र पाण्डवः संशप्तकानां कोसलानां तथा नारायणवलस्य च कदनं अकरोत् ।

अर्थ— हे राजा ! जहां पाण्डव अर्जुन संशप्तक सैन्य, कोसल सेना और नारायणीय दलका नाश करता था ।

संशप्तकास्तु समरे शरवृष्टीः समन्यवः ।

अपाठयन्पार्यमूर्ध्नि जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ३ ॥

अन्वयः— जयगृद्धाः प्रमन्यवः संशप्तकाः तु समरे पार्यमूर्ध्नि शरवृष्टीः अपाठयन् ।

अर्थ-- विजयप्राप्तिकी इच्छा करनेवाले क्रोधसे भरे संशप्तक वीर तो उस युद्धमें पृथापुत्र अर्जुनके सिरपर बाणोंकी वृष्टि करने लगे ।

ता वृष्टीः सहसा राजैस्तरसा धारयन् प्रभुः ।

व्यगाहत रणे पार्थो विनिघ्नन् रथिनां वरान् ॥ ४ ॥

अन्वयः — हे राजन् ! सहसा ताः वृष्टीः धारयन् तरसा च रथिनां वरान् विनिघ्नन् प्रभुः रणे व्यगाहत ।

अर्थ-हे राजा ! साहससे उस बाणवृष्टिको धारण करता हुआ और रथियोंमें श्रेष्ठ शत्रुके वीरोंको मारता हुआ वीर पार्थ अर्जुन युद्धमें घूमने लगा ।

विगाह्य तद्रथानीकं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।

आससाद ततः पार्थः सुशर्माणं वरायुधम् ॥ ५ ॥

अन्वयः — तत् रथानीकं विगाह्य, ततः पार्थः वरायुधं सुशर्माणं शिलाशितैः कङ्कपत्रैः आसमाद ।

अर्थ- उस रथसेनामें प्रविष्ट होकर, पश्चात् पृथापुत्र अर्जुन उत्तम आयुधोंको धारण करनेवाले सुशर्माके साथ शिलापर धिसे कंकपत्र बाणोंसे युद्ध करनेके लिये गया ।

स तस्य शरवर्षाणि ववर्ष रथिनां वरः ।

तथा संशप्तकाश्चैव पार्थ बाणैः समार्पयन् ॥ ६ ॥

अन्वयः-- स रथिनां वरः तस्य शरवर्षाणि च वर्षे, तथा संशप्तकाः च एव पार्थ वाणैः समर्पयन् ।

अर्थ-- उस रथियोंमें श्रेष्ठने उसपर वाणोंकी वृष्टि की तथा संशप्तक वीरोंने भी अर्जुनपर वाण चलाना आरंभ किया ।

सुशर्मा तु ततः पार्थं विध्वा दशभिराशुगैः ।

जनार्दनं त्रिभिर्वाणैरहनदक्षिणे भुजे ॥ ७ ॥

अन्वयः-- ततः सुशर्मा तु पार्थं दशभिः आशुगैः विध्वा जनार्दनं दक्षिणे भुजे त्रिभिः वाणैः अहनत् ।

अर्थ-- पश्चात् सुशर्माने तो अर्जुनपर दश वाण मारकर, श्रीकृष्णको दक्षिण भुजापर तीन वाण मारे ।

ततोऽपरेण भल्लेन केतुं विव्याध मारिष ।

स वानरवरो राजन् विश्वकर्मकृतो महान् ॥ ८ ॥

ननाद सुमहानादं भीषयाणो जगर्ज च ।

अन्वयः-- हे मारिष ! ततः अपरेण भल्लेन केतुं विव्याध, हे राजन् ! स महान् विश्वकर्मकृतः वानरवरः भीषयाणः सुमहानादं ननाद जगर्ज च ।

अर्थ-- हे धृतराष्ट्र ! पश्चात् दूसरे भल्लवाणसे ध्वजका वेष किया, हे राजा ! तब वह बड़ा विश्वकर्माका वनाय । वानरश्रेष्ठ उरावा हुआ शब्द करने लगा और वेगसे गर्जने लगा ।

पाठ २६

संधि किए हुए वाक्य ।

हे मारिष ! तथा क्षत्रियाणां निमज्जने युद्धे वर्तमाने युधि
गाण्डीवस्य महाघोषः श्रूयते । हे राजन् ! यत्र पाण्डवः
संशप्तकानां कोसलानां तथा नारायणबलस्य च कदनमकरोत् ।
जयगृद्धाः प्रमन्यवः संशप्तकास्तु समरे पार्थमूर्ध्नि शरवृष्टी-
रपातयन् । हे राजन् ! सहसा ता वृष्टीर्धारयन्तरसा च रथिनां
वरान्विनिघ्नन्प्रभुः पार्थो रणे व्यगाहत । तद्रथानीकं विगाह्य
ततः पार्थो वरायुधं सुशर्माणं शिलाशितैः कङ्कपत्रैराससाद ।
स रथिनां वरस्तस्य शरवर्षाणि ववर्ष, तथा संशप्तकाश्चैव
पार्थं वार्ष्णेः समार्पयन् । ततः सुशर्मा तु पार्थं दशभिराशुगै-
र्विध्वा, जनार्दनं दक्षिणे भुजे त्रिभिर्बाणैरहनत् । हे मारिष !
ततोऽपरेण भल्लेन केतुं विव्याध । हे राजन् ! महान्विश्वकर्म-
कृतो वानरवरो भीषयाणः सुमहामहानादं ननाद जगर्ज च ॥

समाप्त ।

क्षत्रियः — क्षतात् त्रायते इति क्षत्रियः । (दुःखस मुक्त
करनेवाला)

वर्तमानं — वर्तते तत् वर्तमानं (जो है)
नारायणबलं-नारायणानां बलं (नारायणोंका बल)

जयगृद्धाः- जये गृद्धाः जयगृद्धाः । (जयकी इच्छावाले)

प्रमन्यवः — प्रकर्षेण मन्युः येषां ते प्रमन्यवः ।

(बड़े क्रोधवाले)

पार्थमूर्धाः-पार्थस्य मूर्धा पार्थमूर्धा (अर्जुनका सिर)

शरवृष्टिः-शराणां वृष्टिः शरवृष्टिः (चाणोंकी वृष्टि)

पार्थः-पृथायाः अपत्यं पुमान् पार्थः । (कुन्तीका पुत्र)

आशुगः-आशु गच्छतीत्याशुगः । (शीघ्र चलनेवाला)

विश्वकर्मकृतः- विश्वकर्मणा कृतः विश्वकर्मकृतः ।

(विश्वकर्मासे बनाया हुआ)

वानरवरः-वानरेषु वरः वानरवरः । (वन्दारोंमें श्रेष्ठ)

भीषयाणः- भीषयतेऽसौ भीषयाणः (भय देनेवाला)

सुमहानादं- महान्नादं असौ नादश्च महानादः । शोभनः

महानादः सुमहानादः । (अच्छा बड़ा नाद)

रथी — रथोऽस्यास्तीति । (रथमें बैठनेवाला)

रथानीकं — रथानां अनीकं । (रथसेना)

जनार्दनः- जनं (जन्म) अर्दयति इति । (जन्मका नाश

करनेवाला अर्थात् मुक्ति देनेवाला)

पाट २७

कपेस्तु निनदं श्रुत्वा सन्त्रस्ता तव वाहिनी ।

भयं विपुलमाधाय निश्चेष्टा समपद्यत ॥ ९ ॥

(म० भा० कर्ण० अ० ५३)

अन्वयः—कपेः तु निनदं श्रुत्वा तव वाहिनी संत्रस्ता,
विपुलं भयं आधाय निश्चेष्टा समपद्यत ।

अर्थ — वानरका घोर शब्द सुनकर तेरी सेना भयभीत
हो गई । बहुत भय धारण करके चेतनारहित हो गई ।

ततः सा शुशुभे सेना निश्चेष्टाऽवस्थिता नृप ।

नानापुष्पसमाकीर्णं यथा चैत्ररथं वनम् ॥ १० ॥

अन्वयः — हे नृप ! ततः निश्चेष्टा अवस्थिता सा मेना
शुशुभे, यथा नानापुष्पसमाकीर्णं चैत्ररथं वनम् ॥

अर्थ — हे राजा ! नंतर चेष्टारहित खड़ी हुई वह सेना
वैसी शोभने लगी, जैसा नाना प्रकारके पुष्पोंसे युक्त चैत्ररथ
नामक वन शोभायमान होता है ।

प्रतिलभ्य ततः संज्ञां योधास्ते कुरुसत्तम ।

अर्जुनं सिपिचुर्वाणैः पर्वतं जलदा इव ॥ ११ ॥

अन्वयः — हे कुरुसत्तम ! ततः ते योधाः संज्ञां प्रतिलभ्य
वाणैः अर्जुनं सिपिचुः, जलदाः पर्वतं इव ।

अर्थ—हे कुरुश्रेष्ठ ! नंतर वे वीर चेतनाको प्राप्त करके बाणोंको अर्जुनपर बरसाने लगे, जैसे मेघ पर्वतपर वृष्टि करते हैं ।

परिवव्रुस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथम् ।

निगृह्य तं प्रचुक्रुशुर्वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ १२ ॥

अन्वयः — ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथं परिवव्रुः । शितैः शरैः वध्यमानाः तं निगृह्य प्रचुक्रुशुः ।

अर्थ — पश्चात् सब वीरोंने अर्जुनके महारथको चारों ओरसे घेर लिया । तीक्ष्ण बाणोंसे पीड़ित होकर वे वीर उसको पकड़कर कोलाहल करने लगे ।

ते हयान् रथचक्रे च रथेषां चापि मारिष ।

निग्रहीतुमुपाक्रामन् क्रोधाविष्टाः समन्ततः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मारिष ! ते क्रोधाविष्टाः हयान्, रथचक्रे च रथेषां च अपि, समन्तात् निग्रहीतुं उपाक्रामन् ।

अर्थ — हे धृतराष्ट्र ! वे क्रोधसे युक्त होकर घोड़ोंको, रथके चक्रोंको और धुरीको भी चारों ओरसे पकड़ने लगे ।

निगृह्य तं रथं तस्य योधास्ते तु सहस्रशः ।

निगृह्य बलवत् सर्वे सिंहनादमथानदन् ॥ १४ ॥

अन्वयः — ते तु सहस्रशः योधाः तस्य तं रथं निगृह्य सर्वे बलवत् निगृह्य अथ सिंहनादं अनदन् ।

अर्थ — वे तो हजारों वीर उमके उस रथको पकडकर, सब बलसे पकडकर पश्चात् सिंहनाद करने लगे ।

अपरे जगृहुश्चैव केशवस्य महाभुजौ ।

पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृहुर्मुदा ॥ १५ ॥

अन्वयः — अपरे केशवस्य महाभुजौ जगृहुः, हे महाराज ! अन्ये रथस्थं पार्थ मुदा जगृहुः ।

अर्थ — दूसरोंने केशवकी बड़ी भुजाओंको पकडा, हे महाराज ! अन्योंने रथमें रहनेवाले पृथापुत्र अर्जुनको आनंदसे पकड लिया ।

केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन् रणमूर्धनि ।

पातयामास तान् सर्वान् दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १६ ॥

अन्वयः — केशवः तु ततः बाहू विधुन्वन् रणमूर्धनि तान् सर्वान् पातयामास, दुष्टहस्ती हस्तिपान् इव ।

अर्थ — केशवने तो पश्चात् बाहुओंको झटका देकर युद्ध-भूमिमें उन सबको गिरा दिया, जिस प्रकार दुष्ट हाथी माह-वतोंका गिराता है ।

पाठ २८

संधि किये हुए वाक्य

कपेस्तु निनदं श्रुत्वा तव वाहिनी सन्त्रस्ता । विपुलं
 भयमाधाय निश्चेष्टा समपद्यत । हेनृप ! ततो निश्चेष्टाऽवस्थिता
 सा सेना शुशुमे, यथा नानापुष्पसमाकीर्णं चैत्ररथं वनम् ।
 हे कुरुसत्तम ! तवस्ते योधाः संज्ञां प्रतिलभ्य वाणैरर्जुनं
 सिपिचुर्जलदाः पर्वतमिव । ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथं
 परिवव्रुः । शितैः शरैर्वध्यमानास्तं निगृह्य प्रचुक्रुशुः । हे
 मारिष ! ते क्रोधाविष्टा इयात्रथचक्रं च रथेषां चापि,
 समन्तान्निग्रहीतुमुपक्रामन् । ते तु सहस्रशो योधास्तस्य तं
 रथं निगृह्य, सर्वे बलवन्निगृह्याथ सिंहनादमनदन् । अपरे
 केशवस्य महाभुजौ जगृहुः । हे महाराज ! अन्ये रथस्थं पार्थं
 मुदा जगृहुः । केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन् रणमूर्धनि
 तान्सर्वान् पातयामास दुष्टहस्ती हस्तिपानिव ॥

समाप्ता

संत्रस्ता-सम्यक्त्रस्ता संत्रस्ता । (बहुत पीडित)

निश्चेष्टा-निर्गता चेष्टा यस्याः सा निश्चेष्टा (चेष्टारहित)

नानापुष्पसमाकीर्णं- नानाविधैः पुष्पैः समाकीर्णम्

(अनेक जातिके पुष्पोंसे युक्त)

- कुरुसत्तमः- आतिशयेन सन् सत्तमः, कुरुषु सत्तमः
 कुरुसत्तमः (कुरुकुलात्पञ्च लोगोमें अति उत्तम),
 महारथः- महान् च असौ रथश्च महारथः (बड़ा रथ).
 जलदाः- जलं ददति ते जलदाः । (मेघ)
 सिंहनादः- सिंहवत् नादः सिंहनादः । (सिंहके समान
 शब्द),

- क्रोधाविष्टाः- क्रोधेन आविष्टाः । (क्रोधयुक्त)
 रणमूर्धनि- रणस्य मूर्धनि । (रणभूमिमें)
 दुष्टहस्ती- दुष्टश्चासौ हस्ती च । (दुष्ट हाथी)
 हस्तिपाः- हस्तिनः पान्ति ते (हाथियोंके पालक)

संधि किये हुए वाक्य

- जामदग्न्येन रामेण युधि क्षत्रिया निर्जिताः । ब्रह्मतेज-
 साऽगस्त्येनागाधः समुद्रः पीतः । तस्मात्सर्वेऽत्र ब्रुवन्तु “एष
 महान् बहुर्धनुः शीघ्रमारोपयतु वै ।” द्विजर्षभास्तुथेत्यूचुः ।
 तदा तस्मै ब्राह्मणाय कन्यां दित्सति नृपेऽन्योन्यमा-
 लोक्य महीपानां क्रोध आसीत् । अस्मान्संगतोऽस्तृणीकृत्या-
 तिक्रम्य चायं योषितां वरां द्रौपदीं विप्राय दातुमिच्छति ।
 इह वृक्षमवरोप्य तु फलकाले निपात्यते । योऽस्मान्न मन्यते,
 एनं दुरात्मानं निहन्मः ।

धृतराष्ट्र उवाच—

सुदुष्करमिदं कर्म कृतं भीमेन संजय ।

येन कर्णो महाबाहु रथोपस्थे निपातितः ॥ १ ॥

कर्णो ह्येको रणे हन्ता पाण्डवान् सृञ्जयैः सह ।

इति दुर्योधनः स्रुत प्रात्रवीन्मां मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

पराजितं तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संपुगे ।

ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ३ ॥

(म० भा० कर्ण० अ० ५१ः)

अन्वयः—हे संजय ! इदं दुष्करं कर्म भीमेन कृतम् ।
येन महाबाहुः कर्णः रथोपस्थे निपातितः । हे स्रुत ! हि एकः
कर्णः सृञ्जयैः सह पाण्डवान् हन्ता इति दुर्योधनः मां मुहुर्मुहुः
अ-अत्रवीत् । भीमेन संपुगे तु राधेयं पराजितं दृष्ट्वा ततः परं
मम पुत्रः दुर्योधनः किं अकरोत् ?

अर्थ—हे संजय ! यह कठिन कर्म भीमने किया । जिसने
महाबाहु कर्णको रथके उपस्थ भागमें गिरा दिया । हे स्रुत,
क्योंकि अकेला कर्ण ही सृञ्जयोंके सहित पाण्डवोंका नाश
करनेवाला है, यह बात दुर्योधनने मुझे बारबार कही थी ।
भीमने युद्धमें राधापुत्र कर्णको पराजित किया देखकर पश्चात्
मेरे पुत्र दुर्योधनने क्या किया ?